УДК 811.512.145

Г.Ф. Зиннәтуллина

ӘДӘБИ ТЕКСТТА СӨЙЛӘМ ТЕЛЕ ЛЕКСИКАСЫ
(Гаяз Исхакый әсәрләре мисалында)

В данной статье рассматривается разговорная лексика и стилистические функции данной лексики в произведениях татарского писателя, публициста и общественного деятеля конца XIX – начала XX века Гаяза Исхаки, анализируется стилистическое использование разговорной лексики как средства раскрытия характеров персонажей, индивидуальной речи героев произведений. Актуальность статьи заключается в том, что разговорная лексика и диалектизмы занимают особое место в словарном составе языка, и понимание их характера, правильное определение соотношения с литературными словами имеют значение для культуры речи, то есть для правильной речи. Цель исследования – раскрыть стилистические функции использования разговорной лексики в художественных произведениях, способствующие обучению подрастающего поколения нормам татарского литературного языка. Они имеют определенную стилистическую цель в литературном произведении, только тогда их использование считается уместным и правильным. В своих произведениях Гаяз Исхаки использует разговорную лексику, диалектизмы, реже вульгаризмы, для раскрытия характеров персонажей, передачи их индивидуальной речи. Материалы статьи можно использовать при обучении родному (татарскому) языку, также на занятиях литературы.

Ключевые слова: разговорная лексика, диалектизмы, эмоционально-экспрессивность, вульгаризмы, стилистическая функция.

This article examines the use of colloquial vocabulary and their stylistic functions in the works of the Tatar writer, publicist and public figure of the late 19th – early 20th centuries, Gayaz Iskhaki, analyzes the stylistic use of colloquial vocabulary as a means of revealing the characters, the individual speech of the heroes of the works. The relevance of the article lies in the fact that colloquial vocabulary and dialectisms occupy a special place in the vocabulary of the language and understanding their nature, correctly determining the relationship with literary words are important for the culture of speech, that is, for correct speech. The goal is to reveal the stylistic functions of using colloquial vocabulary in fiction and thereby educate the younger generation in the norms of the Tatar literary language. They have a certain stylistic purpose in a literary work, only then their use is considered appropriate and correct. In his works, Gayaz Iskhaki uses colloquial vocabulary, dialectisms, less often vulgarisms, to reveal the characters, convey their individual speech. The materials of the article can be used in teaching native (Tatar) language, as well as in literature classes.

Keywords: colloquial vocabulary, dialectisms, emotional expressiveness, vulgarisms, stylistic function.

Әдәби әсәрнең сүзлек составында гади сөйләм сүзләре һәм диалектизмнар билгеле бер урын тота. Лексик-семантик категория буларак, алар арасында уртаклык бар: икесе дә әдәби яктан нормалашмаган, һәм икесе дә телгә яңа сүзләр, әйтелмәләр бирә торган бай чыганак булып саналалар. Стилистик яктан, язучы хикәяләвендә һәм

персонажлар телендә башкарган функцияләре ягыннан әлеге сөйләм чаралары бер-берсеннән аерыла.

Гади сөйләм сүзләре гомумхалык теленең гомумәдәби телгә керми торган, әдәби нормалашмаган махсус лексик катламын тәшкил итәләр. Сөйләм теле лексикасыннан аермалы буларак, гади сөйләм сүзләре әдәби телнең язма формасын гына түгел, сөйләмә формасын да түбәнәйтелгән стильгә якынайта. Алар диалектизмнар кебек территория белән чикләнмәгәннәр һәм шул телдә сөйләшүче барлык кешеләр өчен таныш, аңлаешлы була. Гади сөйләм сүзләренең нигезендә халыкның җанлы сөйләү теле ята. Алар – чын мәгънәсендә халыкның үз эчендә туган сүзләр һәм тормыш-көнкүрешкә бәйле булган әһәмиятле моментларны чагылдыралар, үткен, җанлы, ачык аңлаешлы, чынбарлыкны нәкъ булганча, бизәкләмичә күрсәтәләр. Китап теле лексикасы абстракт фикерләү һәм логик гомумиләштерү нигезендә туса, гади сөйләм сүзләре турыдан-туры җанлы сиземләү, предмет һәм күренешләрне образлы яклары белән зиһенгә алу җирлегендә барлыкка киләләр. Шуңа күрә алар көчле, ачык образлылыкка ия булалар һәм кеше күңеленә үтемлерәк тәэсир итәләр [12: 103–109; 11: 69–71; 1: 129–158].

Диалекталь сүзләрнең матур әдәбиятка, аның аша әдәби телгә үтеп керүендә язучыларның индивидуаль-иҗади тел үзенчәлекләре зур роль уйный. Җирле сөйләш элементларын куллану мисалларын Гаяз Исхакый иҗатында да күрәбез. Аның әсәрләре телендәге бу үзенчәлек беренче хикәяләреннән үк килеп, аннан соңгы зур күләмле проза әсәрләрендә дә дәвам иттерелә. Әдипнең көнбатыш диалект вәкиле булуын да истән чыгармаска кирәк [4: 82]. Аның әсәрләрендә кулланылган диалектизмнар Чистай сөйләшенә карый һәм билгеле бер күләмдә әлеге сөйләшнең лексик, семантик, фонетик, морфологик үзенчәлекләрен чагылдыра. Әдип иҗатында лексик диалектизмнар фонетик һәм грамматик диалектизмнарга караганда чагыштырмача күбрәк очрыйлар. Лексик-семантик диалектизмнар Гаяз Исхакый әсәрләрендә автор сөйләмендә дә, персонажлар телендә дә иркен кулланылалар. Мәсәлән, «Тәгаллемдә сәгадәт» хикәясендәге Хәлим сөйләшендә: ***Бак**, шул төрле кояшның яктылыгы гүя минем өчен холыйк ителмеш кышкы кояш баешыннан искән җилләр Хәлимгә «сәгадәт, тәгаллем – сәгадәт» дигән сүзләрне сөйлиләр* [8: 36]; *...* ***этине дә игә китерделәр*** [8: 43]. Әдәби телдә бу сүзләрнең синонимнары бар: *багу – карау* мәгънәсендә, *игә китерү – җайлау, җайга китерү, җайга салу* мәгънәсен белдерә. Гомумән әйткәндә, Г. Исхакыйның диалектизмнарны персонажлар теленә кертүе сөйләмнең җанлылыгын арттыра, сөйләүчегә үз фикерен образлырак, үткенрәк итеп әйтергә мөмкинлек бирә. Диалекталь сүзләрне автор сөйләмендә дә еш очратабыз: *... борылып-борылып төшә торган тауларда тәгәрәп,* ***мәтәкләнеп*** *китүләр бик тиз мине туйдырды* [8: 352]. *Мәтәкләнү* сүзе әдәби телдәге *мәтәлчек ату, мәтәлү* [кара ТТДС: 475] мәгънәсен бирә. Әдип җирле сөйләш сүзләреннән үз әсәрләренең телен яңа сүзләргә, синонимнарга баетырдай лексик чаралар кертергә тырыша һәм аларны иҗади файдалануның матур үрнәген күрсәтә. Ул аларның мәгънә үзенчәлекләрен аңлап, сөйләмгә нинди мәгънә төсмер-

ләре алып керүен ачык сиземләп эш итә. Шул ук вакытта диалекталь сүзләр әсәрдәге милли колоритны да күрсәтеп торалар.

Гомумхалык теле формалашу процессында күп кенә җирле сөйләм сүзләре киң кулланыла башлый. Аларның бер өлеше әдәби китап теленә үтеп керә, язучы әсәрләре телендә генә кулланыла, ә икенче өлеше бары халыкның көндәлек сөйләм телендә генә очрый. Тарихи яктан диалектизмнар гади сөйләм сүзләренә әйләнә баралар, шуның аша аларның кайберләре әдәби лексика составына да үтеп керәләр [2: 227]. Мәсәлән, диалекталь сүз булган *уптимиләйһи* сүзе аннан гади сөйләм сүзенә әйләнә, ә алга таба әдәби сурәтләү чарасына әверелә.

Әдәби телнең үсеше белән бәйле рәвештә халыкның көндәлек сөйләмендә кулланыла торган күп кенә сүзләр әдәби тел составына керәләр. Әлеге процесс бүгенге көндә дә дәвам итә. Гади сөйләм сүзләренең әдәби тел составында кулланылуын раслый торган мисалларны Гаяз Исхакый әсәрләрендә дә күрергә мөмкин. Мәсәлән, «Бай углы» хикәясендә: *Ул бар да булыр, яшь вакытта азрак* ***мутланмаенча*** *да булмый. Дәүләтеңез бар, шаярса да аңар гына йетәрлек булыр әле* [8: 125]. Элек гади сөйләм лексикасына караган *мутлану* сүзе хәзерге көндә әдәби телгә кереп, *кылану, шаяру* мәгънәсен белдерә һәм әдәби әсәрдә образлылыкны арттыра. Гаяз Исхакый әсәрләрендә кулланылган гади сөйләм сүзләре үзләренең составлары ягыннан бертөрле генә түгел. Аларны, тел белемендә күрсәтелгәнчә, өч төркемгә бүлеп карарга мөмкин:

1. Лексик һәм саф гади сөйләм сүзләре әдәби кулланыштагы сүзләргә синоним буларак кулланылалар. Мәсәлән, *бытырдау* (күп сөйләү, лыгырдау), *шыпырдау* (кычкыру), *ганка* (ачулану сүзе), *уптимиләйһи* (берьюлы), *чәпелдәү/чапылдау* (ашаганда авыз белән тавыш чыгару) [7: 20; 34], *марҗа* (рус хатын-кызы), *жулик* (тәртипсез), *тырт-пырт* (юкка ачулану; үпкәләп китеп, башкалар белән сөйләшмичә, киреләнеп йөрү), *дүндерү* (кундыру, сугып алу) [8: 119, 147], *сәленү* (хәлсезләнү), *чыңылдау* (яңгыравык, нечкә тавыш чыгару) [8: 92], *шәбәю* (яхшыру), *шымлау* (куркудан дәшмәү, тыну) [8: 348] һ. б.

2. Семантик гади сөйләм элементлары. Кайбер гомумкулланылышта йөргән сүзләр стилистик түбәнәйтелгән кучмә мәгънә алалар. Мәсәлән, *этләнү* (тилмерү), *өшкерү* (ачулану, сүгү), *саплау, әләгешү* (сугышу, талашу), *кызарту* (оялту), *пешерү* (кыйнау), *дуңгыз* (ачуланганда куллана), *тукмау* (кыйнау), *төткәрү* (җиткерү), *гыйлем казанына бату* (баш-аягы белән укуга бирелү) [7: 26] һ. б.

3. Фонетик гади сөйләм элементлары – фонетик бозып яки үзгәртеп кулланылган алынма сүзләр. Алар Г. Исхакый әсәрләрендә шактый күп очрый: *начальства, нутренни врак, его благарудия, высакаблагарудия, әфисәр, стансә, маладис* [8: 331, 342, 344, 345, 346, 348], *кампания, мятни* [7: 26], *расхут* [8: 67, 134], *шкул, парахут, кают, кантур, ыстанса* [8: 79, 81, 104, 105, 110], *канфит, мороз, папирус, прастуй* [8: 118, 119, 145] һ. б.

Гади сөйләм лексикасы составындагы сүзләр эмоциональ-экспрессив табигатьләре белән бер-берләреннән аерылалар. Аларның бер өлешендә кискен тупаслык экспрессиясе ярылып ята. Болар –

вульгаризмнар [13: 132]. Мәсәлән, тиргәү өчен кулланылган сүзләр: *ганка, жулик, дуңгыз, каһәр суккан* һ. б. Әлеге сүзләр бик тупас яңгырыйлар һәм алар әдәби тел рамкаларына сыймыйлар: ***Каһәр суккан*** *Бәдәр харап итте мине, Бәдәр* [8: 48]; ***Дуңгызлар****, двор өенә качып торганнар* [7: 26]; *Әллә ничә җирдән кунаклар адресына:* ***«Ганка!»*** *дигән сүз йибәрелде* [7: 23]; һ. б.

Гади сөйләм сүзләренең икенче бер төре артык тупас түгел, әдәби кулланылыш чигендә торалар. Мисал өчен, ***Бытырдама,*** *малай, күрмисеңмени, Галиәкбәр хәлфәгә кунаклар килде!* [7: 20]; *...баеракларыны* ***сабак өйрәтеп*** *этләнде* [7: 34]; *...дүртесенең дә* ***авызлары чәпелдәргә тотынды*** [7: 34]; *Зуррак шәкертләр җыелып, ат яллап артларыннан куып йетеп кайтарырга кирәклегене, кайсылары барып йетеп, бик* ***пешереп****, юлда ташлап калдырырга тиешлегене сөйләде* [7: 26]; һ. б. Тел үсеше процессында күп кенә гади сөйләм сүзләре әдәби тел составына үтеп керәләр. Шуның белән алар әдәби телнең сүзлек хәзинәсен тулыландыручы чыганак булып торалар [2: 228; 10: 122–123; 9: 230–232]. Гади сөйләм сүзләре әдәби әсәрләр телендә гаять әһәмиятле стилистик функция башкаралар. Гаяз Исхакыйның «Мулла бабай» романыннан бер мисал: *Килгән шәкертләр бер-берсенә карашып, без нәхүдән сөйләшмибез, сөйләшәсеңез килсә, шәкертләремезне йебәрермез, диделәр. Килгәннәрнең болай кылынулары мәдрәсәнең исеменә тию булганга, Дәүкади Гата, шыпырдама, дип тә кычкырды* [7, 23]. *Шыпырдау* сүзе *кычкыру* сүзе белән бергә контексттагы башка лексик чаралардан кырыслык, тупаслык буяулары белән аерылып тора һәм бөтен сөйләмгә шундый эмоциональ-экспрессив төсмер бирә. Бу сүзгә йөкләтелгән төп стилистик функция – сөйләүченең башкаларга карата ачуы килгәнен күрсәтү, тискәре мөнәсәбәтен белдерү. Мондый сүзләрдә сөйләү теленә хас гадилек тә, үткенлек тә, сурәтлелек тә ачык чагыла. Шуңа күрә сөйләм тормышчан, җанлы, тәэсирле яңгырый.

Гаяз Исхакый гади сөйләм лексикасының телне синоним сүзләргә баетуын яхшы сиземли. Мәсәлән, *тилмерү, кыйнау* кебек битараф сүзләргә синоним буларак кулланылган *этләнү, пешерү, тукмау* фигыльләренең контекст эчендә нинди максатчан семантик-стилистик функция башкаруларына игътибар итик: *...баеракларыны сабак өйрәтеп этләнде* [7: 34]; *...кайсылары барып йетеп, бик пешереп, юлда ташлап калдырырга тиешлегене сөйләде* [7: 26]; *...бөтен мәдрәсә тегеләрне тукмый башлады* [7: 26].

Еш кына гади сөйләм сүзләре язучының персонажга булган мөнәсәбәтен һәм шуның аркылы җәмгыятьнең нинди икәнен күрсәтү өчен кулланылалар. Мәсәлән, «Солдат» хикәясендә: *Ул да (Садыйк) шундый үзенең яхшы солдатлыгын күрсәтергә җай килүен,* ***нутренни вракны*** *һәң генә иттерергә туры килүен эченнән көтә дә иде* [8: 346].

Автор сөйләмендә солдат Садыйкка карата белдерелгән мөнәсәбәт *нутренни врак* сүзтезмәсе аша чагылыш таба. Әлеге мисал ярдәмендә Гаяз Исхакый Садыйкның ни дәрәҗәдә «яхшы солдат» булуын, җәмгыятьтәге мөнәсәбәтләрне, аның шәхескә тискәре йогынты ясавын күрсәтергә тырыша.

Гади сөйләм сүзләре әдәби әсәрдә стилистик максатка ия, шул вакытта гына аларны куллану дөрес санала. Киресенчә булганда һәм куллануда чама сакланмаганда, алар әдәби телне чуарлауга, сөйләм культурасызлыгына китерәләр. Гаяз Исхакый үзенең әсәрләрендә гади сөйләм сүзләрен персонажларның характерын ачу, аларның индивидуаль сөйләмен бирү өчен куллана. Әдип әсәрләренең телендә кулланылган җирле сөйләш һәм гади сөйләм сүзләрен өйрәнү аша без авторга хас булган чама хисен, аның тел сиземләү сәләтен, аларны урынлы һәм максатчан куллануын күрдек.

Әдәбият

1. *Абдуллин И.А.* Г. Камал драмаларының теле. Казан, 1968. Б. 129–158.

2. *Ефимов А.И.* Стилистика художественной речи. М.: Изд-во Москов. гос. ун-та, 1961. 517 с.

3. *Зиннатуллина Г.Ф.* Сравнительно-историческое исследование словарного состава художественных произведений Гаяза Исхаки // Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 12. Ч. 2. 2015. С. 78–80.

4. *Зиннәтуллина Г.Ф.* Гаяз Исхакый әсәрләрендә фразеологик берәмлекләрнең семантикасы // В.А. Богородицкий и современная лингвистика: Труды и материалы Междунар. науч. конф.: в 2 т. Казань, 2024. Т. 2. С. 80–84.

5. *Зиннатуллина Г.Ф.* Индивидуальный стиль писателя Гаяза Исхаки // Казанская наука. 2025. № 2. С. 271–274.

6. *Исхакый Г.* Тәгаллемдә сәгадәт // Мирас. 1992. № 12.

7. *Исхакый Г.* Мулла бабай // Мирас. 1995. № 4, 5–6, 10.

8. *Исхакый Г.* Әсәрләр. 15 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. 400 б.

9. *Князькова Г.П.* Русское просторечие второй половины XVIII века. Л.: Наука, 1974. 253 с.

10. *Курбатов Х.Р.* Сүз һәм стиль // Совет әдәбияты. 1961. Б. 122–123.

11. *Сабиров К.С.* Классификация лексической фразеологии (на материале татарского языка) // Ученые записки. Вып. XXVIII. Чебоксары: Чувашкнигоиздат, 1965. С. 69–71.

12. *Хаков В.Х.* Татар теле стилистикасына кереш. Казан, 1963. Б. 103–109.

13. *Шанский Н.М.* Лексикология современного русского языка. М., 1964. 316 с.

14. *Юсупов Р.А.* Диалект һәм гади сөйләм сүзләре // Безнең гәҗит. 2022. 6 июль (№ 26).

Мәкалә Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты 16.07.2024 ел № 565 Карары нигезендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ярдәмендә әзерләнде.

Статья подготовлена при поддержке Академии наук РТ по Постановлению КМ РТ № 565 от 16.07.2024.

Зиннәтуллина Гөлзара Фазылрахман кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гамәли һәм эксперименталь лингвистика кафедрасы доценты

Зиннатуллина Гульзара Фазулрахмановна,
кандидат филологических наук, доцент кафедры прикладной и экспериментальной лингвистики Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета
Zara-75@yandex.ru